

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

**ПСИХОЛОГІЗМ ПОВІСТЕЙ “ОБЛОГА”, “КЛИМКО”
ГРИГОРА ТЮТЮННИКА**

Кваліфікаційна робота
студентки 4 курсу
першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти
спеціальності 035 «Філологія»
спеціалізації 035.01 «українська
мова та література»

Бут Дар’ї Олегівни

Науковий керівник:
Гноєва Ніна Іванівна,
кандидат філологічних наук,
доцент

Харків – 2024

ЗМІСТ	
ВСТУП	3
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ І РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОСТІ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА В КРИТИЦІ ТА ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ	5
1.1. Проблеми вивчення творчості Григора Тютюнника в критиці та літературознавстві	5
1.2. Психологізм як наукова категорія	14
Висновки до розділу 1	18
Розділ 2. ПСИХОЛОГІЗМ ПОВІСТЕЙ "ОБЛОГА", "КЛИМКО ГРИГОРА ТЮТЮННИКА	19
2.1. Образи «дітей війни» в повісті "Климко"	19
2.2. Майстерність психологічного аналізу в повісті "Облога"	23
Висновки до розділу 2	33
ВИСНОВКИ	35
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	39

ВСТУП

Актуальність теми. На сьогодні існує досить велика кількість робіт, присвячених дослідженню спрямованої на дитячу аудиторію творчості видатного письменника Григора Тютюнника. Актуальність таких досліджень полягає в нових життєвих обставинах, що склалися для дітей, котрі, на жаль, тепер належать до категорії “діти війни”. Важливість вивчення психологізму таких творів визначають у тому числі і значні зміни у системі освіти, котрі відбуваються через умови воєнного стану у нашій країні. Ураховуючи вразливість дитячої психіки, в таких умовах батьки мають більш ретельно підходити до вибору літератури дітям, при цьому психологи наполягають: навчання та розвиток мають бути постійним елементом життя дитини, особливо зараз.

Для того, аби чітко визначати ступінь впливу тієї чи іншої літератури на психічний та емоційний стан школярів - необхідно проводити детальний аналіз психологізму творів.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Кваліфікаційну роботу виконано в науковому семінарі "Поетика української літератури XX - XXI століть" на кафедрі історії української літератури Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна відповідно до тематичного плану її наукових досліджень: "Жанрово-стильові особливості та поетика української літератури IX-XXI століть".

Мета й завдання дослідження. Мета роботи полягає у розкритті психологізму повістей "Климко", "Облога" Григора Тютюнника.

Завдання роботи:

- висвітлити проблеми вивчення творчості Григора Тютюнника в критиці та літературознавстві
- з'ясувати природу психологізму як літературознавчої категорії

- розкрити образи " дітей війни" в повістях Григора Тютюнника
- проаналізувати майстерність психологічного аналізу

Об’єкт дослідження повісті “Климко”, “Облога” Григора Тютюнника.

Предмет дослідження психологізм повістей “Климко” та “Облога” Григора Тютюнника.

Методи дослідження. У роботі було використано метод цілісного аналізу, а також культурно-історичний та біографічний методи.

Наукова новизна одержаних результатів. Доповнено загальну наукову картину щодо концепції психологізму дитячих творів Григора Тютюнника.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть бути використані на уроках української літератури в школах, ліцеях, гімназіях.

Апробація результатів роботи. Розділи і повний текст кваліфікаційної роботи обговорювалися в науковому семінарі "Поетика української літератури ХХ - ХХІ століть".

СТРУКТУРА РОБОТИ. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури. Загальний обсяг роботи становить 40 сторінок, список використаної літератури (21 позиція).

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ І РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОСТІ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА В КРИТИЦІ ТА ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ

1.1. Проблеми вивчення творчості Григора Тютюнника в критиці та літературознавстві

Творчість Григора Тютюнника привертала увагу багатьох українських дослідників: С. Ленської [11], Л. Висоцької [2], В. Гончарук [4], О. Неживого [16], В. Дончика [5], Л. Мороз [14], Л. Тарнашинської [18], Н. Тульчинської [19], Н. Науменко [15], І. Захарчук [6], І. Старовойт [17].

С. Ленська [16] у своїй статті «Образ дітей війни у творах Гр. Тютюнника, В. Близнеця, М. Вінграновського» розповідає про значущість теми війни у літературі. Насамперед, вона обґрунтовує зацікавленість цією мілітарною темою серед українських письменників. Зображення війни у мистецтві розкриває риси індивідуальності персонажів, їхній вибір та психологію їхніх дій та вчинків. Проблема сирітства, як пояснює дослідниця, є провідною у таких художніх творах, адже війна це загибель не лише військових, а й цивільних людей, а отже знищення цілих родин. Зокрема, у своїй роботі С. Ленська аналізує риси, котрими відзначаються герої творів Григора Тютюнника, приділена увага у її роботі також автобіографічній основі його творів. Авторка статті проводить паралелі між становищем, у якому опинились персонажі творів Григора Тютюнника, із спогадами дитинства самого письменника. Дослідниця зазначає, що якими б хоробрими та відчайдушними не доводилося бути дітям у творах митця, все одно вони залишаються дітьми і у нормальних умовах поведуть себе як діти: радіють гостинцям, теплим стосункам між батьками,

ставлять багато запитань і прагнуть знайти на них відповідь. Однією з аналізованих дослідницею повістей Григора Тютюнника є повість "Климко". На шляху головного героя трапляються люди у скрутному становищі, котрим він щиро прагне допомогти: "Пошук виходу із складної ситуації і здатність на допомогу – це теж складники морального імперативу хлопчика"[11, с. 3]. Про велич душі дитини С. Ленська згадує також, аналізуючи твір "Вогник далеко в степу". Складнощі повоєнного життя, життєві труднощі, з якими стикався хлопчик (як-от, наприклад, неприйняття його з першого разу до ремісничого училища) все це вплинуло на становлення особистості Павла та його дитячу психіку.

У статті С. Ленської [11], присвяченій образам дітей у творах Григора Тютюнника, Віктора Близнеця та Миколи Вінграновського, наголошується на актуальності таких дитячих творів з мілітарною тематикою для сучасних дітей. Дослідниця звертає увагу на весь спектр аспектів творів військової тематики. Особливу увагу дослідниця приділяє фабулі творі. Серед досліджуваних творів: "Климко" і "Вогник далеко в степу" Тютюнника, "Мовчун" та "Землянка" Близнеця, "Первінка" Вінграновського. Усіх цих письменників авторка статті об'єднує майстерним майстерним вмінням відтворювати дитячу психологію багатою і точною художньою мовою.

Амбівалентність образу матері у творчості Григора Тютюнника досліджувала Л. Висоцька [2]. Її праця присвячена обґрунтуванню такої зацікавленості письменника образами батьків та стосунків між ними. Авторка статті з погляду психології, посилаючись на біографію та дитинство письменника, досліджує творчість митця. Вона доводить, що у творах Григора Тютюнника постійно фігурують образ матері, батька та жінки, що його кохає. Як зазначає Л. Висоцька, існує прямий зв'язок між цими образами та тим, що маленький Григір залишився без тата і спостерігав зраду матері.

Специфіка створених автором образів дітей війни стала об'єктом дослідження В. Гончарук [4], котра знайомить нас із творчим доробком Григора Тютюнника через призму невинних дитячих сердець. На відміну від “Климка” (котрий хоч і є вершиною творчості письменника, як зазначає дослідниця), повість “Вогник далеко в степу” це твір, у якому діти не тільки виживають, але й намагаються прожити та відчувати своє дитинство. В. Гончарук високо оцінює майстерність автора, котрий зумів у найменших деталях передати дух тогочасної історичної епохи. Вона також помічає у “Облозі” складні стосунки сина з матір'ю, хоча хлопчик і щасливий бачити батьків разом. Лаконічно, проте дуже чуттєво автор описує почуття дитини. У своїй статті дослідниця підкреслює вміння Григора Тютюнника використати свій складний життєвий досвід для того, аби передати рефлексії дитячої психіки на дуже травматичні для неї події саме поетично. В. Гончарук згадує про символіку та сновидіння у повісті “Облога”. На її думку, дитячий сон є більш реалістичним, бо діти ще не здатні сприймати все через призму життєвого досвіду, тож бачать речі такими, якими вони є. Підводячи підсумки, авторка статті послуговується поняттям “енергія болю”, про що вже говорила і Л. Висоцька, яку ми згадували вище. Проте обидві дослідниці згодні з тим, що на самому лише болісному травматичному досвіді, без вміння обрамити каркас твору поетично і естетично нічого б не вийшло. Отже, у висновку своєї роботи В. Гончарук високо оцінює творчість автора, називаючи найвищим його досягненням “відкриття письменником справді новітнього героя, самої серцевини національного життя, із сокровенного ядра народу; відкриття цілої системи персонажів, поміщених прозаїком у складні історичні події, застосування до них нової шкали духовних, естетичних та філософських цінностей” [4, с. 5].

Важливою для вивчення творчості Григора Тютюнника є робота О. Неживого [16] “Текстологія творчої спадщини Григора Тютюнника”. У цій

праці висвітлюються всі проблеми видання його творів. Як і зазначає сам дослідник, проблеми текстології Тютюнника це мало досліджена тема у літературній критиці. О. Неживий детально пояснює, де і з якої причини при виданні творів письменника тексти зазнали змін, яким з них не судилося бути виданими за життя автора.

Для кращого розуміння ситуації автор статті наводить приклади, тобто подає уривки із творів, аби читачі могли порівняти їх і зробити висновки. Деякі редагування, що вносились, як сам Тютюнник зазначав “прислужниками”, були недоречними і навіть безглуздими. Письменник у своїх листах до однодумців пояснює, що прихильники тоталітарного режиму знаходили певний прихований сенс там, де навіть сам автор його не закладав. О. Неживий наголошує на важливості скрупульозного аналізу текстології творів Григора Тютюнника для довгоочікуваного повного видання його творів.

В. Дончик [5] у своїй передмові до "Вибраних творів" Григора Тютюнника відзначає невичерпний талант письменника, його творчий внесок у розвиток української літератури. Апелюючи таким поняттям як "художня сила", В. Дончик говорить про повісті "Климко" та "Облога", наголошуючи на їхній рівності на п'єдесталі творчого здобутку автора, а точніше на його вершині. Письменнику були близькими усі труднощі життя у селі, і хоча писав він в основному про село та його винищення - складна праця у місті теж знайома Григору Тютюннику. Руйнівним фактором для митця став час, на якій випала його творча діяльність: поновилися репресії та арешти, у тому числі тих, з ким письменник був у теплих стосунках або чия творчість викликала у нього прихильність, повагу. Дослідник з'ясовує причини відчайдушного кроку митця - його самогубства.

Наскрізним мотивом творчості Г. Тютюнника, за словами В. Дончика, є біль, а також любов. Про біль як невід'ємну частину свого таланту говорив і сам

Григір. Дослідник висловлює думку, що талант Григора Тютюнника проявився відразу, без попередніх невдалих спроб написання.

Ще однією значущою роботою є нарис життя і творчості письменника "Григір Тютюнник" Л. Мороз [14]. Значну частину дослідження вона приділяє біографії Григора Тютюнника. Авторка досліджує причину правдивості картини змалювання складного життя в умовах війни у творах Тютюнника і знаходить її у життєвому досвіді та реальному підґрунті багатьох епізодів у творах. Аналізуючи повість "Облога", Л. Мороз неодноразово говорить про лаконічність мови письменника. Найвищу концентрацію художнього змісту, котра і стала причиною такої лаконічності твору, дослідниця також виділяє в цій повісті Григора Тютюнника. Вона не оминає і традиційного і водночас важливого переліку образів та символів повісті. Особливе місце у цьому аналізі займає образ батька Харитона як провідний образ у творчості письменника.

"Облогу" Л. Мороз порівнює з іншою повістю письменника "Климко". Серед спільного у них вона називає однотипну фабулу. Окрім порівняння Климка і Харитона у складних життєвих ситуаціях, дослідниця порівнює довоєнне повсякденне життя хлопців. Різниця у змалюваннях причин трагедій та злиднів у життях дітей, на її думку, базується на різниці не лише художнього часу і простору, а й реальних умов, за яких автор писав твори: "Климкові легше в тому розумінні, що він чітко знає: самотнім і бездомним його зробив ворог, який з війною прийшов на нашу землю (німецькою бомбою вбито дядька Кирила і його товаришів, іншою — зруйновано житло)" [14, с. 49].

Л. Мороз визначає дитяче світосприйняття, як інструмент поглибленого аналізу дійсності, складних характерів сучасників, бо дитинство є важливою частиною життя, котра багато важить у подальшій долі вже дорослої особистості.

У роботі Л. Тарнашинської [18] “Українське шістдесятництво” досліджено аспекти українського шістдесятництва в персоналіях. Зокрема розглядається творчість Григора Тютюнника, що пронизана болем, співчуттям та переживанням. Досліджує Л. Тарнашинська також і концепцію совісті у творчості митця. До совісті письменник апелює у свої творах дещо відмінно від інших шістдесятників. Він робить це не через призму розуму та осмисленості, а через емоційно почуттєву сферу. Поряд із совістю боротьба за справедливість, в яку свято вірить дитина. Авторка монографії пояснює це майстерним відтворенням вікової психології у творчості.

У автобіографічності творів Григора Тютюнника Л. Тарнашинська вбачає елемент "аналітичної сповідальності", хоч і сама розуміє, що таке поняття є практично оксюмором. Болісна іронія та сарказм у прозі пояснюється ніяк не відсутністю моралі, а навпаки закликом до неї через повернення від стану душевного болю до тверезого розуму.

Досліджується також і шлях Григора Тютюнника як письменника та умови, за яких доводилось працювати автору. Розглядаються також і національні риси у творчому доробку автора.

Л. Тарнашинська дає таке визначення творчості Тютюнника: "Його творчість це була правда, часом жорстока правда, але правда мудра, людяна, яка ніколи не виходила за межу, що за нею — натуралізм і смакування темних сторін життя" [18, с. 24].

Н. Тульчинська [19] у своїй роботі "Своєрідність художнього вираження психологізму у творчості Григора Тютюнник" розглядає такий аспект творчості Тютюнника як психологізм і визначає його як домінанту поетики прози творів, адже світ війни та світ села це, за її визначенням, основа для художнього простору творів письменника. Від інших творів про війну повісті Тютюнника відрізняє демонстрація не військових дій, битв та бомбардувань, а душевного

світу, наповненого переживанням героїв, котрі перебувають в умовах перебігу таких подій. Окрім війни, діти стикаються з такими складними обставинами як: "переживання сирітства; пошук батьківського, чоловічого начала, відчуття небезпеки дороги (часто вживаний автором хронотоп), фронтової, прифронтової чи окупованої ворогом території; біль втрат і відчай усвідомлення своєї безпорадності від зради матері чи обраних серцем старших чоловіків як захисників від зла; емоційний стан самотності" [19, с. 5].

Світ села у творах Григора Тютюнника є світом, що незважаючи на матеріальну руйнацію, тримається завдяки людському милосердю, любові, завдяки дружбі та взаємоповазі.

Розглядаючи психологізм творів, Н. Тульчинська говорить про його вираження у таких елементах: екстраверсійній та інтраверсійній художніх деталях, кольористиці, епізодах смерті персонажів.

Одним із елементів своєрідності вираження психологізму у творах дослідниця називає втілення самосвідомості автора у творі. Це також пов'язано з автобіографічністю таких творів, як "Облога", "Климко", "Вогник далеко в степу" та інших. Однією з деталей, що вказують на це, є оповідь, яка ведеться від першої особи.

Також серед особливих елементів психологізму творчості авторка виділяє: емоційно відтворену картину матеріального світу, болісні мотиви (мотив самотності, мотив втрати близьких людей), мотив дивацтва виражається у дисгармонії між героєм та навколишнім світом, екстремальність ситуацій, у яких відбувається розкриття образів героїв твору та пейзажі творів.

Ще одну працю, присвячену образу дитини у прозі Тютюнника, написала Н. Науменко [15]. У її статті "Вдивляння дитини у світ: неоромантичні аспекти образотворення" значна частина роботи також присвячена психологізму, адже аналізувати світ дитини без нього неможливо. Окрім тих елементів вираження

психологізму, про котрі говорила Н. Тульчинська, Н. Науменко виділяє портрети персонажів, їх рухи, міміку та особливості мовлення. Н. Науменко дає характеристику деяким образам твору та виділяє психологічні деталі.

Дослідниця говорить про написання дитячих творів як про складний процес. Це пояснюється тим, що читача дитячого віку утримати складніше, його необхідно увесь час тримати у стані зацікавленості, захоплення сюжетом. Одним з допоміжних елементів для такого зацікавлення Н. Науменко називає "очуднення", про яке теж йдеться у багатьох працях критиків. Вона вдається до аналізу семантики слова і його синонімів.

І. Захарчук [6] описує у своїй статті "Досвід війни в художній свідомості шістдесятників" плавну зміну у творчості тогочасних письменників погляду на війну. Плавну, тому що митці ще не надто відверто відстоювали думку "війна тільки смерть та страждання", проте за допомогою різних художніх прийомів натякали на те, що варто відступити від пропаганди війни як природного, необхідного, обов'язкового процесу. У творчості Григора Тютюнника ми можемо побачити як концепція війни відбилась на селянській культурі, а точніше на її знищенні. Автор наголошує, що війна є абсолютно руйнівним чинником для культури. Важливою також є індивідуалізація досягнень, героїзму тієї чи іншої людини та відхід від колективізації, "ділення" почесей між усіма учасниками подій, що було характерно для тоталітарного режиму. І. Захарчук демонструє зміну концентрації уваги письменників на морально-етичних аспектах. Персонажі творів постають вже не відчайдушними героями, котрі раді померти за ідеї радянської влади, а звичайними, часто молодими, недосвідченими у війні людьми, котрим випало на долю бути кинутими у реальні бойові події. Варто розуміти, що навіть попри визнання, яке посмертно отримували далеко не всі учасники війни, їхній досвід не сприяв прагненню влади зменшити кількість смертей, розкрити "справжнє обличчя війни" з усіма

ризиками втрат, котрі були не те що високоймовірними, а невідворотними, стовідсотковими. Навпаки, режим радо романитизував війну, мобілізацію, "мужність" рішення померти, захищаючи свою державу. І. Захарчук зазначає: "З боку шістдесятників відбувається свідомо та цілеспрямована деконструкція ритуально - обрядових засад мілітарного міфу, що постала як протестна реакція на реактуалізацію казенної, театральної - бутафорної риторики війни"[6, с. 323].

Характерною рисою розкриття теми війни у Григора Тютюнника є зображення неповної родини, у якій, як правило, відсутній батько, що говорить про жах буденності, вилучення чоловіків із родин. Звісно, це передбачає наявність проблеми зруйнованого, травмованого дитинства, що характерно зокрема для повістей "Облога" та "Климко" Г. Тютюнника. У статті І. Захарчук глибоко розкривається знаковий образ дитини війни. Світ дитинства Харитона, головного героя повісті "Облога", за словами дослідниці, залишається позаду, коли хлопець вирушає у дорогу. Події, здавалося б, загартовують хлопчика, але якщо заглибитись у дитячу психологію і прослідкувати, як на психіку підлітка можуть вплинути такі речі, то можна прийти до висновку, що вони його скоріше травмують, а не роблять сильнішим, адже хлопець пережив вже стільки, що навіть дізнавшись про смерть Калюжного, котрий нагадував Харитону батька і до якого він мав майже синівські почуття, він лишень мовчки пішов на вулицю плакати.

Знову ж таки повернімося до питання використання митцем у своїх творах особистого життєвого досвіду, тісно пов'язаного з війною. Авторка статті зазначає: " Зримо присутні автобіографічні проєкції долі самого митця, який у своїх спогадах відтворив образ власного батька Михайла Васильовича Тютюнника, репресованого режимом" [6, с. 328]. Григій Тютюнник же заперечує автобіографізм, натомість говорить, що в його оповіданнях і повісті є мотиви особистої долі.

Автобіографічному аспекту змалювання дитинства у творах Григора Тютюнника присвячена стаття І. Старовойт [17] “Котигорошко: про дитинство в автобіографічній прозі Григора Тютюнника”. Дослідниця насамперед спирається у своїй праці на спогади самого письменника. Цікавою є думка митця про повільність його мистецької реакції. Йдеться про його таку запізнілу рефлексію на власне дитинство. Цей феномен він описує, як характерний для людини, котра пережила потрясіння, ба навіть називає цю особливість властивою творчій особистості. Стаття І. Старовойт не перша праця, у котрій ми зустрічаємо думку про критичне ставлення Григора Тютюнника до автобіографічного пакту його творчості. Вона підкреслює, що “більшість його персонажів, як і він сам, підпадають під категорію дітей, що не мали дитинства” [17, с. 63].

1.2. Психологізм як наукова категорія

Психологізм - одна з провідних рис художнього світу Григора Тютюнника. Тому доцільно з’ясувати значення цього терміна.

У науковій літературі існує багато праць, присвячених вивченню явища психологізму. Одним із дослідників цього поняття був В. Фащенко [21]. Його визначення дуже точно передає суть психологізму як властивості художньої літератури: «Психологізм – універсальна, родова якість художньої творчості. Його предметом є відображення внутрішньої єдності психічних процесів, станів, властивостей і дій, настроїв і поведінки людини, а також соціальних груп і класів. Це та властивість справжнього мистецтва, в якій істина постає як процес. Завдяки психологізму з’являється багатогранність образів, переконливість реальних колізій, мотивів поведінки дійових осіб і правдивість

діалектики людської душі» [21, с. 57]. У цій праці автор детально пояснює, як ситуації розкривають характери персонажів, досліджує окремо психологізм у реалістичних творах. Залежно від внутрішнього або зовнішнього проявів він поділяє типи психологічного аналізу на повістувальний та експресивний. Говорячи про “видиму мову душі”, автор розглядає екстравертну форму психологічного зображення. Серед її форм: жести, рухи, міміка, інтонації, психологічний портрет, психологічний пейзаж, психологічні інтер’єр та екстер’єр, психологічні деталі тощо. Тобто те, що ми можемо відчувати органами чуття (побачити, почути), може вказувати нам на психоемоційний стан героя твору. Наявність таких форм психологізму дослідник помічає ще у Гомера, психологічні портрети були властиві творчості Шекспіра, а серед українських митців, що вдавалися до використання цих засобів психологізму: С. Васильченко, М. Коцюбинський та Панас Мирний. Наводячи численні приклади екстравертної форми психологізму у творах, демонстрацію психічного стану через видимі деталі, В. Фащенко називає справою складною, такою, що вимагає від письменника добре знати та розуміти своїх персонажів.

Серед інтровертних форм психологічного зображення автор наводить монолог і діалог та зазначає, що у літературі вони були “характеризуючими” не завжди. На його думку, лише грецька література відійшла від звичайних фабульних діалогів з фольклору, котрі мали на меті лише донести певну інформацію.

В. Фащенко говорить про важливість такої форми вираження психологізму, котра допомагає читачу краще розуміти внутрішній стан учасників діалогу: “структура реплік - розламаність фрази, повторення, паузи, такими «уламками» читач, спрямований точними ремарками, дізнається про перебіг думок і почуттів персонажа. Але є й інший засіб - безпосереднє відтворення у монологі чи діалозі душевних переживань, химерні переплетіння яких називаються

прямо” [21, с. 111]. Монологи є також важливим засобом зображення переживань і станів персонажів, вони повною мірою розкривають внутрішній світ людини, адже найкраще можна зрозуміти людину, коли вона сама говорить про себе або про свої погляди і переконання.

Важливою для розуміння поняття “психологізму” є стаття Л. Козубенка[9] “Концепція психологізму у художньому творі як літературознавча проблема”. Л. Козубенко, досліджуючи концепцію психологізму в художніх творах як літературознавчу проблему, порівнює визначення психологізму у різних дослідників. При розгляді типів психологізму він послуговується класифікацією М. Кодака: "Якщо не вдаватися в неістотні відмінні деталі різних класифікацій, то знаходимо три головні типи психологізму в літературі, запропонованих М. Кодаком, а саме: подійно-динамічний, аналітико-інтроспективний та діалектико-синтетичний" [7, с. 34]. Отже, відштовхуючись від цієї класифікації, Л. Козубенко наводить три підходи до художнього відображення внутрішнього світу людини: відображення психології персонажа через внутрішні прояви, через зовнішні прояви, а також синтез цих двох підходів. Дослідивши деякі як із зовнішніх, так і внутрішніх деталей, Л. Козубенко підводить підсумок щодо трактування психологізму сучасною наукою.

У Лексиконі загального та порівняльного літературознавства[10] подається таке визначення психологізму: «Психологізм у літературі змальовання внутрішнє життя особистості як важливого моменту образу світу»[10, с. 457].

У своїй праці “В лабіринтах людської душі” І. Лівіцька [12] досліджує історію становлення психологічного напрямку та стан теорії художнього психологізму на різних етапах розвитку літературного процесу. Значну увагу дослідниця приділяє І. Франку, який тісно пов’язував естетику літератури з психологією. Твори цього письменника вона вважає насиченими психологізмом, а тому дуже важливими для ґрунтовного вивчення засобів його

зображення. Авторка статті розглядає основні засоби психологізації у різних митців. Зокрема, для М. Коцюбинського вона вважає характерним використання внутрішнього мовлення та пейзажу, для В. Стефаніка - діалог, а О. Кобилянську вона вважає прихильницею зовнішніх форм вираження психологізму. І. Лівіцька досліджує внески різних дослідників у зміну тогочасного розуміння психології літератури.

Про наслідки «першого спалаху інтелектуальної прози» дослідниця говорить так: «В їхній прозі на перший план виходить не подія, а її психологічне підґрунтя»[12, с. 56]. Пожвавлення інтересу до вивчення психологізму у літературі сприяло створенню наукових праць, присвячених цій темі, зокрема, Л. Гінзбург та В. Фащенко. Таке пожвавлення знаменувало початок спроб аналізувати літературу крізь призму психоаналітичної теорії. Говорячи про відносно сучасний погляд на психологізм літератури та його декодування сучасним читачем, І. Лівіцька наголошує на взаємопроникненні форм, і, як наслідок, потребі у додаткових зусиллях читача: «він стає співавтором, сам поповнює «лакуни» у психологічному малюнку душевного буття персонажа за допомогою своєї уяви»[12, с. 58].

Дослідниця зазначає відсутність належної уваги до української прози в таких, присвячених аналізу психологізму працях.

Загалом, І. Лівіцька робить висновок про необхідність розмежування психоаналітичних та естетико-художніх досліджень, а також підкреслює необхідність у розширенні досліджень психологізму літератури українськими науковцями.

Важливою для дослідження засобів вияву психологізму в літературі є Літературознавча енциклопедія Ю. Коваліва [13]. Він подає таке визначення психологізму: «Психологізм - передавання художніми засобами внутрішнього світу персонажа, його думок, переживань, зумовлених зовнішніми і

внутрішніми чинниками» [13, с. 292]. Розвиток цього явища автор енциклопедії розглядає від фольклорних творів до творів нової української літератури. Дослідник зазначає, що для різних літературних родів характерні різні засоби вираження психологізму.

У прозових творах, на думку Ю. Коваліва, частіше вживаються саме інтровертні засоби психологічного зображення. Цікавим для розуміння проблеми існування психології літератури є визначення автором суті психології творчості. Якщо психологізм вивчає психологію лише художнього твору (не вивчає психологію автора та читача) то психологія творчості наче б доповнює поняття “психологізм”, і у синтезі вони могли б становити психологію літератури: “Психологія творчості - це галузь наукових досліджень, предметом якої є процес виникнення оригінальних художніх явищ та їх естетичне сприймання, зумовлені індивідуальними особливостями автора та реципієнта” [13, с. 295].

Висновки до розділу 1

Отже, творчість Григора Тютюнника є предметом дослідження багатьох робіт різних дослідників. Зокрема це праці: С. Ленської, Л. Висоцької, В. Гончарук, О. Неживого. Вони виділяють такі риси художнього світу митця: глибокий психологізм творів, лаконічність мовлення, використання мотивів сирітства, війни, знедоленості, чистоти дитячих сердець.

Теорію психологізму досліджували у своїх працях В. Фащенко, Л. Козубенко, М. Кодак, І. Лівіцька та Ю. Ковалів. Дослідниками висвітлювались історичний аспект у вивченні психологізму, проблема поділу психологізму на його типи, методи аналізу психологізму у творах різних літературних напрямів. На прикладі творів української та зарубіжної літератури дослідники показали майстерність використання різних засобів психологічного зображення та подали свої класифікації.

РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЗМ ПОВІСТЕЙ «ОБЛОГА», «КЛИМКО» ГРИГОРА ТЮТЮННИКА

Визначною у відображенні долі дітей війни стала роль письменників, що належать до так званих шістдесятників. Про це говорила І. Захарчук [6], роботу якої ми розглядали вище. Вона наголошує на зосередженні шістдесятників у своїх творах на досвіді війни через призму історії родини, котра потрапила у такі критичні умови, а також на досвіді війни з погляду дитячої психіки, котра ще на моменті свого формування зазнала значних травм та пережила суттєві втрати: батьків, дитинства, дому. Очевидно, що таку болісну тему мало обрати для своєї творчості покоління, котре, по-перше, пережило схожі події і, по-друге, мало можливість писати. Про послаблення політичного контролю згадує І. Захарчук [6], досліджуючи досвід війни в художній свідомості українських шістдесятників.

Г. Тютюнник був удостоєний Республіканської літературної премії імені Лесі Українки за твори "Климко" (1976) і "Вогник далеко в степу" (1979). Окрім цього, його посмертно було відзначено премією ім. Т. Г. Шевченка. Також за мотивами творів Григора Тютюнника про дітей М. Вінграновський створив фільм "Климко".

2.1. Образи «дітей війни» в повісті «Климко»

У повісті «Климко» Григора Тютюнника порушена низка важливих проблем. По-перше, проблема втраченого через війну дитинства. Помітну «дорослість» дитячої свідомості ми можемо спостерігати у надмірній серйозності хлопця,

котрий вважає своїм обов'язком - принести сіль та молоко Наталії Миколаївні, маленькій Олі та Зульфату. Климко не піддається дитячим бажанням вирушити у подорож по сіль із другом, відповідаючи товаришу: “ А по молоко в Лобовку? А дома, з малими, хто буде, з дідусем? А з Наталею Миколаївною? Обіцяли допомогти, а самі втекли”[20, с. 419]. Це почуття обов'язку не дозволяє хлопчику і лишитися у доброї тітки Марини, яка могла б йому бути за матір. Виявивши дитячу цікавість до брехливої ворожки, Климко собі докоряє “Чого ж оце я граюся тут? Хіба за цим сюди йшов?”[20, с. 424]. Цей момент твору є символічним, бо дитина повірила у диво, проте все виявилось брехнею.

Серед не надто інтенсивного використання автором інтровертної форми психологічного зображення можна зустріти опис сну Климка на початку твору: “Уночі йому снилася велика згряя жовтих воронів із жовтими горобцями впереміш”[20, с. 395]. Жовтий колір - символ захисту та надії, адже тоді хлопець дійсно мав захист - дядька Кирила. Жовті ворони серед маленьких птахів, горобців, символізують злих та сильних людей, які опинилися серед мирного населення. У тексті твору є досить багато психологічних портретів персонажів, зокрема дитячих. Головного героя автор зображує так: “Климко йшов босий, у куцях штанчатах, старій матросці, що була колись голубою, а тепер стала сіра, та ще в дядьковій Кириловій діжурці. Тій діжурці, як казав дядько, було “сто літ”, і не рвалась вона лише тому, що зашкарубла від давньої мазути”[20, с. 396]. Такий опис вказує на скрутне становище родини в умовах війни, зміна кольору старої матроски з блакитного на сірий - теж символічна. Колір раніше мирного неба змінився з чистого блакитного - на сірий від вибухів.

Також можна помітити психологічні авторські зображення Климка. Автор описує найбільшу радість хлопчика: “покласти перед дядьком чепурно списані зошити, а самому заходитися поратися: винести миску з дьогтяною водою,

втерти підлогу, де набризкано, і тихо, покрадьки, щоб дядько не обернувся, насипати йому юшки, якої сам і наварив, - гарячої і запашної”[20, с. 397]. Бажання дитини догодити дядькові зумовлене ще однією проблемою твору - проблемою сирітства.

Першою трагічною подією твору стала смерть дядька Кирила - єдиної рідної людини хлопця, на яку він реагує вже по-дорослому: “На кладовищі Климко вже не плакав, а лише здригався від холоду в грудях і хрипко зітхав”[20, с. 399]. Цікаво, що у творі не говорять про батьків Климка, котрих він втратив ще до війни, а отже, смерть дядька була не першою втратою для дитини.

Незважаючи на хворобу, Климко невпинно йде за сіллю. Він радіє, побачивши гору, до якої здається, рукою подати, проте опиняючись ближче, зі слів шевця він розуміє, що оминув Артемівськ, місце, де сіль ,дійсно є: “Климка обсіпало колючим жарком, а ноги потерпли і знемоглися, як після цілоденної ходьби. Він сів на проломлений дощаний ганок і мовчав, стиснувши долонями щоки”[20, с. 426]. Цей психологічний портрет письменник використав з метою передати розпач дитини, яка у хворобі голодна пройшла п’ятдесят зайвих кілометрів. Проте якби цього не сталося, хлопець не зміг би захистити молоду дівчину від німців на базарі, котра теж пропонувала Климкові бути їй за брата та йти разом на Сумщину до її матері. Хлопець лаконічно відказує: “- Назад мені треба”[20, с. 431]. Його слова свідчать про те, що насправді він хотів би прийняти цю пропозицію, але почуття відповідальності за доручену справу не дозволяє йому цього зробити. До речі, ця відповідальність у хлопця існує в першу чергу перед ним самим, адже це була його ідея, і ні Наталя Миколаївна, ні Зульфат ніколи не стали б його просити про таке.

Багато уваги автор приділяє усмішці як екстравертній формі психологічного зображення. Усмішка є елементом розкоші у складних умовах війни. Її письменник використовує, аби показати міміку у діалозі Климка із шевцем на

базарі: «-Ні, - усміхнувся швець, і кожна його зморшка теж усміхнулася»[20, с. 426], «-Щоб легше на ноги...» - Климко ледь скривив губи, пробуючи усміхнутись.»[20, с. 426]. У першій цитаті усмішка є щирою, природною, а у другій хлопець намагається виправдати відсутність взуття на ногах, тож тут вона є скоріш захисною реакцією.

Часто автор вдається до вияву психологізму через психологічні інтер'єри, екстер'єри та пейзажі. Зокрема, психологічний інтер'єр у повісті іноді зображує напруження, передбачає стресові події, як-от опис вагона, до якого Климко посадила тітка Марина, щоб він швидше дістався дому: "У вагоні пахло старою сосною стружкою, на стрілках він погойдувався і рипів, а коли поїзд набрав швидкість, його стало метляти з боку в бік, і він уже не рипів, а стогнав"[20, с. 439]. До речі, використання звуків та запахів типове для творчості Григора Тютюнника і несе у собі неабиякий сенс. Звук дядькового ФД Климко впізнає з тисячі, проте коли дядько Кирило помирає - хлопчина цього звуку не чує, це свідчить про загибель єдиної рідної йому людини. У пейзажах часто зустрічаються кольори, наприклад, жовтий: «По дну вибалка поміж камінням справді біг струмок, мив боки тому камінню, полоскав зеленісіньку травицю, що клалася на воду рівними чубчиками, і ніс жовте листя. Климко став навко лішки, припав до води — холодна та добра! — тоді вмився і втерся галстуком од матроски. А вгорі над струмком дрімала жовто-зелена тиша осені й наче уві сні ронила листя»[20, с. 407]. Різноманіття кольорів у природі постійно використовується автором. Часто він вдається до змалювання різних відтінків кольору сонця: «Сонце звернуло з полудня, світило навкіс, і Климкова тінь з торбиною ковзала у надвечірньому промінні — ближчали й ближчали, ставали більші й жовтогарячіші»[20, с. 409].

Окрім відтінків жовтого, зустрічаються червоний, синій та зелений кольори: "А світло звідусіль малювало на стіні супроти Климкового ліжка великі

різнобарвні квіти: червоне — маки, синє — волошки, жовте — соняхи, вони мінилися і тремтіли, як од вітру в степу... То були казкові, найщасливіші в Климковому житті ночі"[20, с. 398]. Загалом, сукупність кольорів, різнобарвність зустрічається у тексті твору здебільшого у щасливих спогадах хлопчика: "Найчастіше це траплялося у свято, коли депо, шахта, станція, клуб і школа сяяли вночі червоно-синьо-жовто-зеленими гірляндами, що гасли аж по тому, як сходило сонце, а з вікон у висілку грали патефони, і в бараці крізь тонкі стіни було чути з кімнати в кімнату святковий гомін"[20, с. 439].

Серед проблем повісті "Климко" фігурує також проблема вірності та зради, адже хлопець постійно відмовляється від пропозицій жити з добрими людьми спокійно, під опікою, у повній сім'ї заради того, аби "не зрадити" Зульфата та свою вчительку Наталю Миколаївну з її маленькою донечкою Олею.

Значне місце у проблематиці твору посідає філософська проблема життя та смерті. Війна ставить дитину в такі умови, у яких вона має звикнути до думки, що життя - не даність, за нього постійно необхідно боротися і докладати зусиль, аби не втратити. Своє життя Климко поставив під загрозу, рятуючи життя іншим, прагнучи допомогти єдиним близьким людям, ба навіть незнайомій дівчинці на базарі, котру він бачить уперше.

2.2 Майстерність психологічного аналізу в повісті "Облога"

Повість "Облога" розповідає нам тяжку історію дитини, котра, ставши сиротою у воєнний час, була змушена подорослішати завчасно. Дитинство Харитона було надзвичайно складним. Непорозуміння між дорослими у родині завжди відображаються на дітях, котрі зростали в таких непростих умовах конфронтації найрідніших людей. Так склалося й у головного героя твору

"Облога", юного Харитона. Протягом усього твору нам розкриваються особливості дитячої психіки та її реакцій на події, що відбуваються зовні. У цьому автору допомагають засоби психологічного аналізу. Усі вони поділяються на зовнішні і внутрішні.

Спочатку розглянемо внутрішні засоби психологічного аналізу, які у творі зустрічаються частіше. Серед внутрішніх існують такі: внутрішні монологи, сповіді (як інтимні, наодинці, так і публічні), сни, марення, видіння, спогади тощо. Спогади дитячих років юного Харитона пронизують без перебільшення увесь твір від початку до кінця. У дитячих спогадах постає загальна картина про членів родини: "Бабусю згадую, пасьбу, хату нашу з образами на покуттях — мені чомусь найдужче запам'яталася федорівська пресвята богородиця з лагідними очима й дитинкою на руках»[20, с. 320]. Також Харитон пригадує: «Ще в хаті були рушники роменські з червоними начосами, скриня, жердка, піч,сволок жовтий і на ньому хрест, випалений дідусем»[20, с. 320]. Коротко хлопчик переказує сумну історію своєї родини: «Я не зазнав діда,бо він умер ще тоді, як я й «дульки бабі» не міг стулити. Наївся гарячого хліба з меленими качанами і вмер. Потім і тата не стало. А мати з дому зійшла, «повіялася», як казали бабуся Марфа. Вони чомусь не любили про неї згадувати"[20, с.320]. Пресвята Богородиця у цьому випадку символізує матір. А з матір'ю у Харитона пов'язаний найболючіший спогад дитинства. Батьківська любов це найнеобхідніше для дитини, а її кількість не має залежати від стосунків між батьками, як це склалося у головного героя повісті «Облога».

Бабуся Марфа замінила хлопцю матір. Цей факт підтверджує і те, що вона з'являється у спогадах хлопця частіше. Сонячний ранок у хаті Мелані воскрешає у Харитоні «тиху, давно забуту радість»[20, с. 335] . Він згадує бабусю, котра, поправшись, кликала його до сніданку. Спогади про смерть бабці ранять душу хлопця, особливо трагічно виглядають ті інструкції та

життєві настанови, котрі баба Марфа дає, передчуваючи свій кінець: “Нічого, Харитоне, дасть бог, виростеш і без баби. Та не бійся, як умру, а збігай до тітки Насті й скажи: так і так мовляв, чиста сорочка й спідниця бабині в коморі, у зеленій скрині... Шматок полотна, хустка - теж тамечки. А на ноги, скажи, бабі нічого не треба: там стерні немає... Та не плач, не гніви господа, а живи собі смирно та вштиво. Коло людей проживеш. Білий світ, дітки, як маків цвіт: хтось тебе і догляде...”[20, с. 321]

Повість «Облога» насичена різними засобами психологічного аналізу. Оповідь у творі ведеться від першої особи, тож серед усього їх різноманіття особливу увагу автор приділяє внутрішнім діалогам хлопця, його спогадам та враженням.

Однією із проблем, порушених у творі, є проблема сирітства. Вона є близькою і глибоко особистою для Григора Тютюнника, хоч він і пише: «Ні, не свої жалі дитинства, не свій голод, не свого без вини винного батька хотів я згадати, а жалі всього мого покоління і багатьох без вини винуватих батьків» [3, с. 116]. Автобіографічність деяких творів Григора Тютюнника, котра, можливо, не охоплює весь сюжет, а лише береться за основу твору, не проходить повз увагу дослідників. Н. Тульчинська про це говорить так: «Звідси особлива щирість, інтимність оповіді від першої особи, заглиблення у таїни душі героїв, проникнення у сферу підсвідомості»[19].

Одним із прикладів такого внутрішнього монологу є роздум хлопця під час ночівлі у «безпалої Ленки», Харитон був змушений вислухати її, хоча б так відплатити тим, що пустила переночувати. Хоча насправді він не розумів, чому вони не думають про те, нащо йому ті одкровення: «Я вже давно помітив, що дорослі люблять розказувати мені свої гризоти і всякі незлагоди – наче сміття у драний кошик висипали, зовсім не турбуючись, навіщо мені все те знати»[20, с. 354].

Схожі роздуми, котрі також є вираженням психологізму у творі, ми зустрічаємо, коли Харитон рефлексує на тему свого ставлення до дорослих: «Їхні стосунки завжди полишали в мені липучу, як павутину, нудьгу, - може, тому, мене так вабило до людей, світлих, простих, зрозумілих людей, у чиїх вчинках я бачив відповідь на запитання: «Навіщо?»»[20, с. 354]. Дитина звертається до філософського питання: навіщо люди роблять деякі вчинки, навіщо витрачають час на марні сподівання, війни, ворожнечу, лють, коли світ дав стільки можливостей та засобів для простого, щасливого життя. Думки про дорослих та їхні стосунки спонукають хлопця розмірковувати про їхнє кохання та його справжність: «і з того як сміливо, навіть зухвалькувато – весело Катя зустрічалася із Стволосом очима, я розумів, що вона грається з ним, а не любить»[20, с. 368].

В основу сюжету повісті Григора Тютюнника «Облога» покладено хронотоп дороги. На диво, хлопець обирає йти у бік лінії фронту, а не в протилежний. Внутрішній монолог Харитона на цю тему пояснює, чому він обрав такий шлях: «А чого б я назад ішов і до кого? Там, позаду, я хто? Сирота, старець, приبلуда, і мене заберуть в патронат чи ще кудись»[20, с. 325]. Готовність дитини вирушити у пекло бойових дій говорить про його відчайдушність та сміливість, а також певною мірою про безвихідь, себто йому нічого втратити (немає ні родини, ні майна). Психіка малого Харитона адаптувалася під складні життєві обставини, у яких хлопчику довелося зростати. Як наслідок, хлопець навчився не лише виживати у злиднях, а й підлаштовуватися під людей, котрих він зустрічав на своєму шляху, аналізуючи їх поведінку: "з молодшими солдатиками треба шуткувати і бути веселим, бо кислих вони не празнують"[20, с. 326], натомість він говорить, що, спілкуючись зі старшими солдатами, себе слід вести так: "одвертатись і не шкірити до них зубів, бо не злюблять"[20, с.

326]. Останню тезу він пояснює тим, що старші люди вже не охочі до сміху та веселощів.

На відміну від повісті «Климко», котра незважаючи на свій фінал, є більш життєствердною, у «Облозі» головному герою щастить зустрічати на своєму шляху добрих людей. На жаль, зустрівши Калюжного, котрий вирізняється з-поміж інших своїм позитивним мисленням та світлою вірою у краще майбутнє, Харитон втрачає його, а разом із ним втрачає віру у світле майбутнє. Показово, що Климко, хоч і помирає, проте робить це, щиро вірячи у те, що дістанеться своєї станції та допоможе іншим (знає, що є мета і його допомоги потребують), у той час як Харитон лишається живим, але ж його існування не несе вже в собі стільки сенсу. Насамперед тому що він не має рідних, не має друзів і вже подорослому, реалістично сприймає втрату свого батька Дем'яна.

Дитинство хлопчика було позбавлене таких простих, але важливих речей, як подарунки. Хлопець вигадував нібито йому наснилися залізні ковзани і говорив про це бабусі, яка натомість наказувала не вигадувати. Харитон, тиняючись від хати до хати, перебуває у несвідомому пошуку родини.

Проблема нестачі подарунків у дитинстві Харитона не зрівняється з жахливими наслідками відсутності гармонії у родині хлопця. Нестабільність стосунків батьків, втрата батька, смерть бабусі вплинули на подальшу нестабільність психологічного стану дитини. Харитона не відпускають сни, марення, у котрих він бачить сварки своїх батьків. Харитону сниться батько: «Я міцно обняв його ногу і, терпнучи од жаху, відчув, що вона тверда, холодна й негнучка...»[20; с. 349]. З цих слів ми розуміємо, що думки про тата не покидали дитину. Він хвилювався за долю, котра могла спіткати його батька Дем'яна.

Теплі спогади про батька виникають у Харитона також і у приємні моменти. Наприклад, коли він заходить до чергової хатини у пошуках житла та зустрічає знайоме обличчя Калюжного. Ще під час першої зустрічі з ним Харитон

виокремлює його з-поміж інших солдатів: "Солдати (їх четверо: троє молодих і один старший, давно не голений, сумний і, видно не балакучий)..."[20, с. 327]. Незважаючи на такий вигляд Калюжного, перше враження Хартина виявляється хибним, адже чоловік виявляється доволі веселим, а його настрої завше життєствердний. Дізнавшись, що хлопчина з Полтавщини, Калюжний жартома говорить: "- Галушник, виходить?"[20, с. 328], а сам, до речі, він виявляється колишнім директором школи, котрий викладав історію. Він називає малого Харитоном Дем'яновичем і робить це «лагідно, зраділо, усміхнено і.. потатовому»[20, с. 359]. Цікавий психологічний пейзаж постає перед нами після першої зустрічі хлопчини й солдатів, коли ті не беруть його із собою: "Майдан швидко порожніє, якийсь час мотори гудуть в усіх кінцях села, потім усе затихає. Лише собаки валують та заграва поза хатами вільно росте, підсвічуючи низькі снігові хмари"[20, с. 331]. По-справжньому сильний емоційний зв'язок виникає між Харитоном та Калюжним тоді, коли хлопчина знаходить його вдруге. Після того, як Калюжний саджає малого на піч, і той нарешті має можливість згорнутися у теплі й поспати - знов-таки виникає спогад, пов'язаний з татом: «Ану ж дістань вушка, синок. Отак, отак... От і любий!»[20, с. 362].

Важливою у творі є трагедія Харитона, пов'язана з репресією його батька тоталітарним режимом, адже такі події мають значний вплив на формування особистості. Цікаво, як реакція Харитона на від'їзд батька різниться з його ставленням до новини про загибель Калюжного. Порівняймо:

1. «Аж тоді я зрозумів, що тато не просто поїхав кудись, що його вже не буде, мабуть, ніколи, уткнувся обличчям у бабин фартух і заплакав...»[20, с. 380].
2. «Тверда, мов петля, судома звела мені горло, я не плакав, лише пищав тоненько, пробував одкашлятися, однак з того виходив тільки дужчий писк...»[20, с. 319].

У першому випадку ми спостерігаємо цілком нормальну реакцію дитини. Проте коли помирає Калюжний, Харитон реагує, як дорослий, досвідчений,

знайомий із жорстокістю світу, у якому живе, чоловік. І, мабуть, це не є добре, коли дитина так глибоко закопує свої емоції. З погляду дитячої психології, цілком нормально, коли прояв смерті лякає людей такого молодого віку.

Перший спогад про матір у тексті Харитон пов'язує з останнім днем свого дитинства. У той день, коли сталася страшна повінь, хлопець пригадує й іншу трагічну для серця дитини подію – з дому пішла матір маленького Харитона. Психологічний пейзаж, що постає в його спогадах, несе у собі ще й образ «чорного хреста». Він символізує закінчення дитинства Харитона, кінець стосункам дитини з матір'ю.

Про Наталю Коротько, матір Харитона, бабця Марфа говорить так: «Не любила вона його і все наше сімейство»[20, с. 364]. Такий характер вона пояснює родинною вдачею матері хлопця: «Коротьки, всі такої вдачі: умом не взяли, то хоч пихою надолужили»[20, с. 364]. У пошуках материнської ласки, Харитон зустрічає Меланю, котру він називає «недоброю жінкою», бо вона не хоче пускати його до хати. Жінка нещира у своїх емоціях. Вона сміється, ведучи діалог з Сергієм, котрий говорить, що він не прийде більше до неї, але прийдуть інші, проте у тім сміхові «й образу, і побоювання образити, і згода з тим, що так воно й буде»[20, с. 334]. Меланя також крізь сльози посміхається, дивлячись на фото вже загиблого Сергія. Тобто можна сказати, що її сміх – то є захисна реакція психіки молодої дівчини, котра, як ми дізнаємося далі, пережила знущання й образи коханого чоловіка і намагається вижити сама у тяжкий воєнний час. Відчуження хлопчика, його вразливість до контакту з жінками зображена у сцені, коли його хотіла обійняти Катя, аби зігріти: «Катя хутко шмигнула під ряднину й хотіла обняти мене за плечі, але я одвів її руку»[20, с. 369]. На це Харитон відповідає: «-Не треба, мені тепло»[20, с. 369].

Меланя зізнається, що її матір була «сварлива та ненависна». Тож у ній ми теж можемо простежити те, як недолюблена батьками дитина страждає у

майбутньому і навіть погоджується терпіти зневагу до себе від чоловіка через бажання зберегти родину.

Не втративши повагу до жінок, попри поведінку рідної матері, Харитон захищає Меланю, коли її честь ображає свекор, що намагається повернути невістку додому. Вона лишень показує свої синці від знущань його сина, проте й у цьому старий бачить розпусництво. Цей чоловічий вчинок демонструє дорослішання хлопця, котрий, незважаючи на легковажну поведінку дівчини, заступається, розуміючи, що такою вона стала не від хорошого життя. Попри все, хлопець розуміє, що Мелані він не потрібен, та й вона – не та людина, з котрою він може лишитися, тому приймає рішення йти від неї. Дисонанс між справжніми почуттями Мелані і тими, що вона демонструє, помічає Харитон і при прощанні з нею: «І хоч Меланя плакала, я відчував, що вона радітиме, коли я піду»[20, с. 350]. Такою нещирістю дівчина нагадує матір Харитона, бо син згадує, що її посмішка лякала його.

З особливим смутком Харитон пригадує стосунки батьків, а точніше ставлення матері до батька. Він не розуміє, чому мама ображала свого чоловіка і ставилась до нього з такою зневагою. Хлопцю складно збагнути, як кохання його матері, котра часто заглядала в комору до працюючого батька й просила поцілувати її, могло так швидко скінчитись. Скоріш за все жінка більше не кохала Дем'яна, тому її ставлення до їхньої спільної дитини теж змінилося.

Дитяча віра у здатність вплинути на гонор матері та її егоїстичні бажання, в котрих не було місця рідному сину, не давала Харитону покинути спроби утримати жінку вдома. Коли його запитують про родину, він вирішує довіритись, чоловікові, котрий так нагадує йому батька і згадує: «Я пригадав, як хапався матері за спідницю, коли вона опівночі потайки виходила з хати...»[20, с. 377]. Харитон згадує, що мати намагалася довідатися про долю репресованого батька і навіть довгий час ходила про різних інстанціях у

пошуках хоч якоїсь інформації. Саме тоді вона «стала уважнішою, ніжнішою, навіть гратися зі мною та казки читати вечорами почала»[20, с. 381].

Наталка, мати Харитона, почала вести себе дивно: окрім того, що прикипіла до сина, ще й стала наряджатись. Бабуся Марфа згодом запідозрила щось: «Потім стала дивитися на ті ніжності з якимось острахом, а то й з прихованою злістю»[20, с. 381]. Зі слів хлопця своїм товаришам стає зрозуміло – мати знайшла собі коханця, зрадила батька Харитона. Об'єктом її інтересу став якийсь чиновник, що допомагав жінці у пошуках батька Харитона. Тобто, можна остаточно стверджувати, що ставлення жінки до рідної дитини повністю залежало від її стосунків з чоловіком. У жінки з'явився новий роман, і почуття закоханості, піднесеності змусило її стати уважнішою до сина.

Такий прийом, як потік свідомості, автор використовує, коли Харитон згадує своє «минуле життя»: «Коли те було – сьогодні, чи вчора, чи вічність тому? Як і навіщо я тут опинився? »[20, с. 343]. Далі він пригадує жовту акацію біля хати, могилу бабусі та інше. Завдання цього прийому – передати розгубленість, різноманітність думок, їх невпорядкованість та заглибленість людини у свої переживання.

Автор розкриває деперсоналізацію хлопчика: «На якусь мить мені здалося раптом, що це не я стою навколішки й товчу склисту замацану сіль, а хтось інший, чужий і водночас ніби знайомий мені...»[20, с. 342]. Після чого хлопець питає себе: «Як я сюди потрапив? Чого? Адже я десь там, у своєму селі, де кожна бур'янина мені знайома, кожен клопоть землі»[20, с. 342].

Окрім інтровертних, Григій Тютюнник послуговується також і екстравертними засобами психологічного аналізу: психологічний портрет, психологічний пейзаж, психологічна деталь, психологічний інтер'єр та екстер'єр, жести, міміка, пози, особливості мовлення, інтонація тощо.

У першій главі, коли хлопчик ходить по хатах у пошуках їжі, він натрапляє на хатину, у якій помирає дитина. Тут ми чи не вперше спостерігаємо, як психіка дитини реагує зовні: «Увіходжу в хату, а в самого поза спиною – мурахи, мурахи»[20, с. 324]. Сучасна психологія називає таку реакцію тіла на внутрішній стан людини – психосоматикою. Письменник майстерно передає це за допомогою зовнішніх прийомів психологізму. Голодний хлопець відмовляється їсти і йде геть. Оточуючі помічають зміну настрою головного героя і не наполягають на тому, аби лишився: « - Та не займіть його, тітко, нехай іде. Воно злякалося»[20, с. 324].

Психологічний пейзаж та різноманіття звуків і запахів використовується, наприклад, коли Харитон сам та коли знаходить компанію. Наприклад, у другій главі, підійшовши до солдатів, не знаючи, як вони сприймуть його появу, він нервує і чує: «Гучали мотори, хтось хрипко й сердито вигукував команди, пахло бензином, розпареною багаттями землею і гострим вечоровим приморозком»[20, с. 325]. Також хлопець помічає густий чорний дим. Натомість, коли солдати познайомилися з хлопцем й пропонують їхати з ними, перед хлопцем постає пейзаж: «На горі снігу менше, дорога краща. Попереду над рівниною зависло лагідне червоне сонце, голосніше чути гуркіт, хоч небо в тому краї чисте й пекучо морозяне»[20, с. 326]. Цей епізод, порівняно із попереднім, говорить про те, що все стало краще. Тобто Харитон вже не сам, і все навколо грає новими барвами, чітко простежується зміна колористики. Схожа зміна пейзажу відбувається після розмови Харитона з поштарем Калюжним. Чоловік довідується про його родину і розмірковує про можливе повернення його тата, котрий не застане сина вдома. Намагаючись тверезо сприймати жорстоку реальність, Харитон думає про те, що тата вже скоріш за все ніхто не знайде. У цей час хлопець сприймає пейзаж знову по-іншому: «...сніги огорнула печальна синювата імла...»[20, с. 328]. Хоча ми розуміємо,

що печаль скоріше огорнула серце хлопця, опісля таких роздумів. Також до використання психологічного пейзажу автор вдається в тому епізоді, коли Харитон описує останній день, коли бачив батька: «День тоді випав холодний: стояла вже пізня осінь, мжичило, над річкою та розмитим до твердого суглинку шляхом слався туман, такий густий, що й верб на греблі не було видно»[20, с. 378].

Висновки до розділу 2

У повістях "Климко ", "Облога" Григора Тютюнника знаходимо глибоке психологічне розкриття травматичного воєнного досвіду та довоєнної репресивної системи через призму дитячого сприйняття. В основі психологічного зображення у творах митця - художнє пізнання внутрішнього світу героїв-підлітків, їх психічного стану в зіткненні з жорстокою дійсністю.

Для розкриття характерів персонажів автор використовує різноманітні екстравертні та інтровертні форми психологічного аналізу. Автор послуговується такими зовнішніми засобами психологічного аналізу: психологічний портрет, психологічний пейзаж, психологічні інтер'єр та екстер'єр, психологічні деталі, тощо.

Внутрішні ж форми психологізму у творах Григора Тютюнника виявляються спогадах, роздумах, мареннях головних героїв. Також автор вдається до зображення снів дітей, котрі, на думку дослідників, більше відтворюють психологічний стан, аніж, наприклад, сні дорослих, тому що діти прожили значно менше часу і здатні сприймати світ не крізь призму життєвого досвіду, а реальним. Незважаючи на різницю у віці Климка та Харитона, обидва хлопці демонструють найкращі людські якості, такі як: витривалість, уміння мислити позитивно, справлятися з різними життєвими труднощами, котрих виникає немало на їхньому шляху, прагненням допомагати нужденним, захищати

слабших, самопожертвою та іншими рисами, властивими навіть не всім дорослим.

ВИСНОВКИ

Провідна риса художнього світу Григора Тютюнника - психологізм, який яскраво виявляється зокрема в повістях "Климко" та "Облога". Дослідники творчості письменника В. Дончик, Л. Мороз, І. Захарчук, І. Старовойт, Л. Тарнашинська та інші визначали специфіку розкриття архетипного образу "дитини війни" в названих творах, болісний пошук батьківського начала, звертали увагу на психологічну майстерність .

Автобіографічність творів залишається предметом дискусій у наукових працях, присвячених прозі автора, проте, орієнтуючись на власні висловлювання письменника стосовно цього питання, можна говорити лише про мотив особистої долі митця. Важливо також розуміти історичний контекст, у якому доводилося жити та писати Григору Тютюннику та його сучасникам. У своїй творчості він вже відходить від імперського нарративу, в якому на перший план виступає сталева постать воїна-героя. Натомість автор розкриває трагедію воєнного лихоліття через образ "дитини війни". Смерть Климка наприкінці твору знаменується символічним зойком, останнім звуком життя дитини, котра мала б прожити довго та щасливо, проте загинула через війну. Зіставлення Григором Тютюнником світу дитини і світу дорослих сповнює твори драматизмом, а заглибити читача у психологію дитини, котра виживає в складних умовах війни, письменнику допомагає такий прийом, як оповідь від першої особи. Цей елемент завжди передбачає посилення у читача почуття співчуття головному герою через асоціювання себе з персонажем.

У основі сюжетів обох творів вимушені мандри дітей, котрі були спричинені війною. Поряд з війною, нищівним явищем для психіки дитини, завжди існують інші фактори, що залишають своє відображення на поведінці та характері людини, а особливо дитини. Мотив самотності є провідним у повісті Григора Тютюнника «Климко». Головний герой твору, незважаючи на можливість бути

з кимось із дорослих, залишається самотнім. Відчуття відсутності поряд близької людини підштовхує хлопчика на постійні сумніви. Він хоче лишитися з врятованою ним на базарі дівчинкою, гостинною тіткою Мариною. Почуття обов'язку перед його вчителькою та другом Зульфатом натомість не дозволяє Климкові погодитись на запрошення різних добрих людей. Досвід дітей, котрим випало на долю бути сиротами під час війни беззаперечно є травматичним. Мотив сирітства це ще один лейтмотив творчості Григора Тютюнника. Говорячи про причини сирітства Харитона, варто підкреслити факт руйнації родин тоталітарною системою. Для тогочасної влади репресії були лиш буденністю, звичайною справою. Григій Тютюнник демонструє наслідки репресій для дітей та дитяче бачення цього страшного явища, котре оберталось особистою драмою для кожної з родин. Маленький Харитон стикається з жорстокою дійсністю, коли ніхто не захищає його безпідставно заарештованого батька: мати завершує пошуки Дем'яна новими стосунками, сусід лишень сумує, що нікому буде його підстригти. Тема репресій відобразилась у творчості небагатьох українських письменників, проте переважна кількість тих, хто наважувався описувати це явище, належить до покоління шістдесятників.

Пошук батьківського начала супроводжує головних героїв повістей Григора Тютюнника «Климко» та «Облога» майже протягом усього сюжету того чи іншого твору. Климку, віднайшовшому його у своєму дядькові після втрати батьків, довелося пережити смерть цієї останньої рідної людини. У пошуках батьківської підтримки хлопчик більшою мірою стикається з жіночими образами у творі. Климкові зустрічаються добрі жінки, котрі потребують допомоги хлопчика і пропонують свою опіку. Серед них Наталя Миколаївна, дівчина з базару, тітка Марина. Можна стверджувати, що Климко більш схильний до пошуку материнського начала. Це може бути пов'язане з дещо молодшим віком хлопчика, порівняно з Харитоном. Що стосується Харитона,

жіночі образи викликають у нього побоювання, іноді відразу. На шляху підлітка зустрічаються жінки з сумнівною вдачею, знедолені. Натомість Харитон, пам'ятаючи свої теплі стосунки з батьком, більше вдається до несвідомого болісного пошуку батька. Харитон знайомиться з солдатами-радистами і хоче лишитися з ними. Цю сцену варто віднести до прагнення хлопця, котрий довго прожив з бабусею, пізнати батьківське, чоловіче начало. Він порівнює поштаря Калюжного зі своїм татом, відкривається йому, розповідаючи про родину. Смерть чоловіка стає для нього надзвичайно болісною подією. Примітно, що для образу Калюжного автор підібрав ім'я Михайло Васильович (так звали батька самого Григора Тютюнника).

Для зображення стосунків дітей з оточуючими, демонстрації причин та наслідків травматичного досвіду автор вдається до використання хронотопу дороги. Під час своєї подорожі підлітки формують свій характер, опиняючись в межових ситуаціях. Образ «дитини війни» - це образ дитини, дорослішання котрої стало завчасним, необхідним у складних життєвих обставинах.

На сьогодні існує достатня кількість робіт, присвячених вивченню такого поняття, як психологізм. Різні науковці подають різне визначення цього явища, проте практично всі розглядають концепцію психологізму як естетичного принципу розкриття внутрішнього світу персонажа. Майстерність психологічного аналізу Григора Тютюнника у повістях «Климко» та «Облога» полягає у вмілому застосуванні митцем різноманітних форм психологічного аналізу для розкриття внутрішнього світу дитини у складних життєвих обставинах.

Більшою мірою письменник при написанні твору вдався до використання екстравертної форми психологічного зображення образу головного героя повісті «Климко». Цей факт став наслідком лаконічної мови автора, принципом якої є «показати, а не розповісти». У цьому Григору Тютюннику допомогли також

кольористика, символіка та інтермедіальність (виявлялась у використанні звуків, що передають різні емоції та психологічний стан героя). У повісті «Климко» Григора Тютюнника здебільшого зустрічаються майстерно використані зовнішні засоби зображення психологізму. Серед них психологічний пейзаж, психологічний інтер'єр, міміка, рухи, зовнішність. Особливе місце у цьому творі, як і в усій творчості письменника, посідає такий засіб розкриття переживань дитини як психологічний портрет. Автор використовує такі інструменти, аби зобразити внутрішній стан головного героя: його думки, сумніви, страхи, переживання. Смерть дядька головного героя, думки про важливість доставити молоко для дочки його шкільної вчительки, почуття хлопчика під час бомбардування.

Більша увага до використання інтровертних засобів розкриття внутрішнього світу персонажів простежується також у повісті «Облога». У ній письменник також часто відтворює психологічний стан Харитона за допомогою звуків довкола, таких як: гучне гудіння мотора, або ж навпаки абсолютна тиша.

У повістях «Климко» та «Облога» Григій Тютюнник розкриває внутрішній світ дитини, її внутрішні чи зовнішні реакції на різні трагічні події в умовах війни. Герої твору звичайні діти, котрі були змушені пройти складні випробування задля власного виживання. Проблеми «дітей війни» (сирітство, самотність, поневір'яння, злидні) на жаль, лишаються актуальними по сьогоднішній день.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білоус В. “Слова, слова спасіте наші душі”: Вибрані сторінки листування з друзями. Київ, 2004. 624 с.
2. Висоцька Л. Амбівалентність образу матері у творчості Григора Тютюнника. Перша спроба. Студентська наукова творчість//Збірник матеріалів, 1. С. 15-20.
3. Вічна загадка любові: Літературна спадщина Григора Тютюнника. Спогади про письменника / упоряд. А. Шевченко. Київ: Рад. Письменник, 1988. 495 с.
4. Гончарук В. А. Специфіка створених Гр. Тютюнником образів дітей війни//Нове у філології сучасного світу : міжнар наук.-практ.конф., 10–11 черв. 2016 р.: м. Львів: 2016. С. 60–63.
5. Дончик В. Г. Любов і біль//Тютюнник Г. Вибрані твори. Київ: Пульсари, 2005. С. 3-23
6. Захарчук І. В. Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму): монографія. Луцьк: ПДВ Твердиня, 2008. 406 с.
7. Кодак М. Поетика як система. Луцьк: ПВД Твердиня, 2010. 176с.
8. Кодак М. Психологізм соціальної прози. Київ : Наукова думка, 1980. 162 с.
9. Козубенко Л. М. Концепція психологізму у художньому творі як літературознавча проблема//Вчені записки ТНУ ім. В.І.Вернадського//Серія Філологія. Журналістика. 2022. Т. 33 (72) № 1 Ч. 2. С. 172–176.
10. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / голова ред. А. Волков. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 640 с.
11. Ленська С. В. Образ дітей війни у творах Гр. Тютюнника, В. Близнеця, М. Вінграновського//Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст. №21. 2009.С. 373-380

12. Лівницька І. “В лабіринтах людської душі” (історія дослідження художнього психологізму української літератури) // Літературознавчі обрії. Праці молодих учених. Київ, 2010. Вип. 17. С. 54–60.
13. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т.2/авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ. 2007. 624 с.
14. Мороз Л. Григiр Тютюнник : нарис життя і творчості. Київ : Дніпро, 1991. 207 с.
15. Науменко Н. В. Вдивляння дитини у світ: неоромантичні аспекти образотворення//*Літературознавчі студії*. 2012. № 35. С. 474-485.
16. Неживий О. Текстологія творчої спадщини Григора Тютюнника//*Слово і час*. 2005. № 7. С. 28-36.
17. Старовойт І. М. Котигорошко: про дитинство в автобіографічній прозі Григора Тютюнника//*Наукові записки НаУКМА*. Т. 98 : Філологічні науки. 2009. С. 59-64.
18. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво : профілі на тлі покоління: (історико-літературний та поетикальний аспекти). 2-е вид., доповнене. Київ : Смолоскип, 2019. 592 с.
19. Тульчинська Н. Своєрідність художнього вираження психологізму у творчості Григора Тютюнника: дис... канд. філол. наук: 10.01.01/Дніпропетровський національний ун-т. Дніпро, 2002. 217 с.
<https://mydisser.com/en/catalog/view/19552.html> (дата звернення 10.12.2023)
20. Тютюнник Г. М. Вибрані твори: Оповідання. Повісті/Передм. Б. Олійника. Київ: Дніпро, 1981. 607 с.
21. Фащенко В. В. У глибинах людського буття//Етюди про психологізм літератури. Київ. 1981. 279 с.

Анотація

Бут Д. О. Психологізм повістей "Климко" та "Облога" Григора Тютюнника.
Об'єкт дослідження – повісті “Климко”, “Облога” Григора Тютюнника.
Предмет дослідження – психологізм повістей “Климко” та “Облога” Григора Тютюнника.

Мета роботи полягає в розкритті психологізму повістей Григора Тютюнника на прикладі творів "Климко" та "Облога".

Однією з особливостей дитячих творів Григора Тютюнника є глибокий психологізм. Автор послуговується інтровертними та екстравертними засобами психологічного аналізу. Письменник розкриває болісний пошук батьківського начала, передчасне дорослішання «дітей війни».

Ключові слова: психологізм, психологічний аналіз, «дитина війни», травматичний досвід.

Summary

But D. The psychology of the novels "Klymko" and "Siege" by Hryhor Tyutyunnyk.

Research object is "Klymko", "Siege" by Hryhor Tyutyunnyk.

Research subject is psychologism of compositions "Klymko" and "Siege" by Hryhor Tyutyunnyk.

The purpose of the work is to reveal the psychologism of Hryhor Tyutyunnyk's novels using the example of the works "Klymko" and "Siege".

One of the features of Hryhor Tyutyunnyk's children's works is deep psychologism

One of the features of Hryhor Tyutyunnyk's children's works is deep psychologism.

The author uses introverted and extroverted means of psychological analysis. The writer reveals the painful search for parental principles, the premature maturation of the "children of war".

Key words: psychologism, psychological analysis, "child of war", traumatic experience.